

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНЕ МОДЕЛЮВАННЯ МЕТАФОРИЗАЦІЇ _____

У статті викладено основні положення розробленої автором методики семантико-когнітивного моделювання метафоризації, у зв'язку з чим інтерпретовано відомі поняття метафори, метафоризації, метафоричної картини світу, метафоричного моделювання, метафоричної моделі, метафоричного концепту та обґрунтовано введення нових понять метафоричної мегамоделі, метафоричної субмоделі, семантико-когнітивного форманта.

Ключові слова: метафора, метафорична модель, мегамодель і субмодель, метафоричний концепт.

Нова хвиля наукового інтересу до метафори зумовлена змінами, що відбулися в структурі та динаміці сучасного знання про світ, фундаментальним переглядом позицій з питань співвідношення мови й мислення, мовного відображення дійсності, осмисленням значущості метафори в пізнанні, концептуалізації, категоризації та репрезентації світу і прагненням збагнути сутність індивідуального, національного і загальнолюдського метафоричного мислення.

У лінгвометафорології, що має тісні зв'язки з філософією, логікою, психологією, соціологією, когнітологією та культурологією, вивчення й опис метафори набуває поліаспектного характеру. Останнім часом виникають ті чи інші концепції метафоричного моделювання, які в цілому розглядають метафоризацію як ментальний процес, що полягає у встановленні відношення подібності між різними реаліями та проектуванні структур знання з однієї сфери в іншу і завершується експлікацією та фіксацією в мові, — це свідчить про певну стереотипність людського мислення, відбиту в концептуальній і мовній картинах світу. Моделювання є «потужним інструментом вивчення та зручним способом опису мотиваційно-дериваційних процесів. Введення поняття моделі дозволяє перейти від розрізнених фактів поповнення словника способом семантичної деривації <...> до узагальнень, що дозволяють вбачати в окремих виявах закономірності, характерні для семантичного розвитку слів»¹. Метафоричне моделювання в загальному вигляді можна визначити як побудовання моделей метафор, які відбивають національні стереотипи образно-асоціативного мислення даної лінгвокультурної спільноти на певному етапі її еволюції.

На початку ХХІ ст. сформувався два основних підходи до моделювання метафоризації — когнітивний, який ґрунтується на постулатах лінгвокогнітології з урахуванням досягнень когнітивної та лінгвістичної семантики (О. М. Баранов, І. М. Кобозева, В. В. Петров, А. П. Чудинов та ін.), і семантичний, що продовжує традиції лінгвістичної семантики й розвивається в руслі семантичної деривації.

¹ Тропина Н. П. Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование.— Херсон, 2003.— С. 116.

ватології на базі основних ідей когнітології (Л. О. Кудрявцева, О. М. Лагута, О. Б. Пономарьова, Г. М. Склярєвська, Н. П. Тропіна та ін.), де метафора розглядається відповідно як когнітивна і семантична модель. «У результаті з'явилася величезна кількість описових робіт, що виявляють і реєструють метафоричні моделі, які використовуються в повсякденному житті, науці, політиці, мистецтві, у тому числі спеціальні словники метафор і електронні бази даних»². Установленню конкретних метафоричних моделей у текстах і дискурсах певної жанрово-стильової кваліфікації присвячено чимало публікацій (Е. В. Будаєв, Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна, Х. П. Дацишин, О. В. Колотніна, К. Б. Рябих, Ю. Б. Феденева, І. О. Філатенко, О. М. Чадюк та ін.), проте їх аналіз показав, що в них здійснюється, як правило, опис сфер-джерел метафоричної проєкції та їхньої фреймово-слотової структури, і ще багато питань залишаються дискусійними або невирішеними.

У семантичних дослідженнях розуміння метафори як моделі (Л. В. Балашова, Ж. О. Вардзелашвілі, Л. О. Кудрявцева, Т. О. Кукса, О. М. Лагута, О. Б. Пономарьова, Г. М. Склярєвська, Н. П. Тропіна, Н. Ю. Шабаліна та ін.) сформувався на основі теорії регулярної багатозначності (Д. М. Шмельов, Ю. Д. Апресян, О. О. Тараненко³), зокрема положення про семантичний паралелізм. Воно, як відомо, полягає в тому, що близькі за значенням слова часто мають однотипні вторинні значення, а типове співвідношення первинних і вторинних значень цих слів може слугувати моделлю для модифікації значень інших слів, які належать до будь-якого семантичного об'єднання, тобто кожна модель визначає наперед можливість перетворення значень слів, близьких у змістовому відношенні. Крім цього, «таке моделювання стало повною мірою можливим тільки після визнання дискретності семем та ієрархічного характеру сем, їхніх складників, у структурі семем»⁴. У працях з даної проблеми метафоричні моделі розглядаються як зразки, схеми змістотворення, що містять різні за характером і кількістю компоненти. Проте, попри розбіжності в їхньому параметруванні, кількісному та якісному складі, подібним є обов'язкове зазначення поняттєвих сфер — ідеографічних / семантичних полів (мікрополів), лексико-семантичних / тематичних груп, до яких належать твірні й похідні значення, і мотивації метафоричного перенесення, хоча на практиці, при описі конкретних метафоричних моделей, семантична ознака, яка зв'язує первинні і вторинні (метафоричні) значення, частіше не вказується. Отже, загалом метафорична модель трактується як регулярне співвідношення денотативно-поняттєвих сфер мотивуючого і мотивованого значень слів, пов'язаних спільним семантичним елементом.

До незаперечних позитивних якостей семантичних досліджень у галузі метафоричного моделювання слід віднести прагнення до детального розгляду фактів вторинної номінації, що ґрунтується на компонентному аналізі, який дозволяє глибше проникати в сутність процесів метафоротворення. Але описи метафоричних моделей, по-перше, здійснюються переважно на порівняно невеликому за обсягом матеріалі (від окремо взятих контекстів до певного лексико-граматичного класу слів), а іноді взагалі мають вибіркового характеру; по-друге, відріз-

² Кобозева И. М. Семантические проблемы анализа политической метафоры // Вестн. МГУ. Сер. 9. «Филология». — 2001. — № 6. — С. 12.

³ Шмельов Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. — М., 1964. — 244 с.; Шмельов Д. Н. Проблема семантического анализа лексики. — М., 1973. — 280 с.; Апресян Ю. Д. О регулярной многозначности // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — М., 1971. — Т. 30. Вып. 6. — С. 509–523; Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. — М., 1974. — 214 с.; Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. — К., 1980. — 115 с.; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы. — К., 1989. — 256 с.

⁴ Тропина Н. П. Знач. праця. — С. 121.

няються складністю структурування і неоднозначністю параметрування моделей, що в цілому не сприяє формуванню єдиної методики.

Метафоричне моделювання в когнітивних дослідженнях тлумачиться як сиб збагнення, рубрикації, подання й оцінки дійсності, який відбиває національну самосвідомість на певному етапі розвитку суспільства⁵. В основі розуміння метафори як когнітивної моделі (О. М. Баранов, Н. М. Бердникова, Е. В. Будаєв, І. І. Дубровіна, І. М. Кобозєва, Н. О. Мішанкіна, А. Д. Плісецька, А. Б. Ряпосова, А. П. Чудинов та ін.), що з'явилося спочатку в російській, а потім поширилося в східнослов'янській лінгвокогнітології (у закордонній когнітивній лінгвістиці термін «модель» стосовно метафори майже не використовується), лежить уявлення про неї як про ментальне явище, що відображає процес пізнання світу та фіксується у мові: «поняттєва система, у межах якої людина думає і діє, метафорична за своєю сутністю», а «мовні висловлювання можливі саме тому, що метафори існують безпосередньо в концептуальній системі людини»⁶. Тому метафора є певним стереотипним образом, за допомогою якого організовується досвід, знання про світ. Отже, метафорична модель розглядається як відповідність між сферою джерела й сферою цілі, що фіксується в мові й відбиває національно-культурні традиції даного соціуму.

У межах когнітивного моделювання метафоризації існують дві основні теорії та відповідні методики побудови й опису метафоричних моделей. Згідно з дескрипторною теорією (О. М. Баранов), під метафоричною моделлю (М-моделлю) розуміється тематичне поле сигніфікативних дескрипторів, тобто тільки поняттєва сфера джерела метафоризації. Таке розуміння метафоричної моделі відрізняється від загальноприйнятого в лінгвокогнітології, де вона інтерпретується як відповідність між сферою джерела й сферою цілі. Кожна М-модель, у свою чергу, структурується за допомогою дерев сигніфікативних дескрипторів⁷. Згідно з когнітивно-дискурсивною теорією (А. П. Чудинов), метафорична модель традиційно розглядається як схема зв'язку між поняттєвими сферами джерела й цілі метафоричної проекції, що існує й / або формується у свідомості носіїв мови. Метафоричні моделі описуються як сфери-джерела й сфери-цілі, структуровані у вигляді фреймів і слотів⁸.

До переваг когнітивного моделювання метафоризації можна віднести чітко виражену тенденцію до повноти й багатоаспектності опису, детальності систематизації, використання методів корпусної лінгвістики. Попри те, що автори маніфестують свої теорії як когнітивні, спостерігається явний намір об'єднати когнітивний і семантичний аспекти, а це наближає їх до ідеї розгляду метафори одночасно як ментального і мовного явища. Проте описи метафоричних моделей, виконані за відповідними методиками, мають, на нашу думку, і деякі недоліки: по-перше, дуже широке розуміння метафори, куди включаються порівняння (Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна, О. С. Назін та ін.), перифрази (Н. В. Головенкіна), метонімія (О. Г. Кабаченко), фразеологізми (Р. Д. Керімов); по-друге, змішування терміносистем лінгвокультурології, когнітології, лінгвістичної семантики (О. Ю. Перескокова, К. Б. Рябих та ін.); по-третє, відсутність термінологічної єдності (навіть у працях одного автора) (Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна та ін.); по-четверте, наявність іс-

⁵ Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000).— Екатеринбург, 2001.— С. 78.

⁶ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры : Сб. ст. / Пер. с англ., фр., нем., исп., п. яз. / Под ред. Н. Д. Арутюновой.— М., 1990.— С. 389.

⁷ Баранов А. Н. Когнитивная теория метафоры: почти двадцать пять лет спустя // Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Пер. с англ. А. Н. Баранова, А. В. Морозовой.— М., 2004.— С. 7–21.

⁸ Чудинов А. П. Знач. праця.— 238 с.

тотних різночитань в описах фреймово-слотових структур однакових метафоричних моделей (О. Г. Кабаченко, А. Ю. Перескокова); по-п'яте, фактична відсутність указівок щодо підстави перенесення (у більшості праць); по-шосте, складність структурування моделей. Усе це не створює умов для уніфікації результатів досліджень із метою загального опису.

Зіставлення семантичного та когнітивного підходів до моделювання метафоризації показало, що, попри всі зазначені розбіжності, існують спільні елементи: розуміння метафори як об'єкта, що моделюється; уживання терміна «метафорична модель» («модель метафоризації»); виділення у складі метафоричної моделі двох взаємодіючих поняттєвих сфер (певних семантичних об'єднань / сфер джерела й цілі); термінологія, яка співвідноситься в межах метамов їхніх описів метафоричного моделювання.

Семантико-когнітивне моделювання метафоризації, методика якого була розроблена автором цієї статті, ґрунтується на тезах про тісний взаємозв'язок когнітивних і мовних категорій, про неповне вивчення мови без звертання до когнітивних структур, про системність когнітивних структур і їхню кореляцію із системами мовних структур (О. М. Баранов, Г. Вежбицька, О. Є. Кибрик, І. М. Кобозева, О. С. Кубрякова та ін.), а також на спільності семантичного й когнітивного підходів до вивчення метафоризації. Метафоричне моделювання розглядається як спосіб створення й реконструкції національної або індивідуальної метафоричної картини світу, що відбиває регулярність і продуктивність певних метафоричних моделей у конкретний історичний період.

Термін «метафорична картина світу» ввійшов у науковий обіг лише в останнє десятиліття (Ж. О. Вардзелашвілі, Д. М. Галімова, Н. С. Карпова, З. Ю. Петрова, Д. Є. Ертер та ін.), у зв'язку з чим спостерігається неоднозначність його розуміння. Одні вчені (З. І. Резанова, Н. О. Мішанкіна, Д. А. Катунін) розглядають метафоричну картину світу як фрагмент мовної картини світу. Інші (Г. М. Складарська, Ж. О. Вардзелашвілі) вважають, що метафори як феномен мови створюють не фрагмент мовної картини світу, а заповнюють весь її простір⁹,— при цьому метафорична картина світу з деякими лакунами покриває семантичний простір мови та, накладаючись на мовну картину світу, майже повністю збігається з нею¹⁰. На нашу думку, метафорична картина світу етносу являє собою фрагментарну проекцію мовної картини світу, а це означає, що, якщо умовно розділити всі лексичні значення на прямі та переносні, метафоричні значення є проекцією відповідних прямих, оскільки далеко не всі лексеми мають здатність до метафоризації. Отже, метафорика мови в цілому становить відносно самостійний конструкт, елементи якого фрагментарно проектується мовою, що реконструюється шляхом побудови тематичної сітки лексики, спроможної до непрямой вторинної номінації. Усі загальноприйняті метафори створюють метафоричну картину світу, яка, з одного боку, протиставлена мовній (умовно кажучи, неметафоричній) картині світу, а з другого боку,— є її складником. Тому метафорична картина світу — це сукупність образно-асоціативних уявлень про світ, що існують у свідомості певної лінгвокультурної спільноти чи окремого її представника та містяться в семантичній структурі багатозначних слів даної мови. Метафорична картина світу, що моделюється носіями мови, поступово перетворюється, через це, щоб з'ясувати, які саме зміни в ній відбуваються, необхідно вивчати її на різних етапах еволюції, відповідно фіксуючи продуктивні метафоричні моделі.

⁹ Складарська Г. Н. Метафора в системі мови.— СПб., 1993.— С. 77.

¹⁰ Вардзелашвілі Ж. А. Метафорические номинации в русском языке.— Тбилиси, 2001.— С. 178.

В основі семантико-когнітивного метафоричного моделювання лежить розуміння метафори як ментального та мовного явища. Метафори мають істотне значення для процесу пізнання людиною дійсності, оскільки вони дозволяють виявляти подібність між різними реаліями, даючи можливість застосовувати знання й досвід, отримані в одній сфері, для досягнення мети в іншій сфері. Це означає, що метафоричні моделі закладені в самій поняттєвій системі людського розуму як певні ментальні схеми, які експлікуються в мовних структурах. Отже, метафора має велике значення у пізнанні та розумінні людиною навколишньої дійсності, є важливою ознакою мислення й дієвим засобом поповнення лексико-семантичного складу мови. Тому в нашому дослідженні метафора інтерпретується як ментально-вербальний конструкт, призначений для характеристики або номінації певного об'єкта і створений на основі його аналогії або асоціативної подібності з іншим об'єктом, що вже має найменування, у процесі пізнавальної діяльності людини. Відповідно метафоризація є семантико-когнітивним механізмом, який дозволяє виявляти спільність у різних об'єктів дійсності на підставі аналогово-асоціативних комплексів, що існують у свідомості представників даної лінгвокультури. Таким чином, вона здійснюється як процес взаємодії мови і мислення, що спирається на асоціативні зв'язки між предметами різних класів, і мова виступає як засіб закріплення цих зв'язків та знакового зберігання стандартів мовної поведінки. Тому вивчення метафори як продукту мови і мислення реалізує ідею комплексного аналізу цього унікального явища.

Метафорична модель розглядається нами як існуюча у свідомості носіїв мови схема вербалізації корелятивних в асоціативному плані понять. Вона містить такі компоненти: 1) вихідну поняттєву сферу метафоричної проєкції; 2) нову поняттєву сферу метафоричної проєкції; 3) семантико-когнітивний формант, який інтегрує ці сфери. Наприклад, у метафоричній моделі «фізичні властивості людини → атмосферні явища > звук» (*голос ветра, вихрь кричит* (А. Ахматова); *голоса ветров, спор ветров* (М. Цветаева); *дождь пролетел, пень вьюги* (В. Инбер); *визг ветра, шепчет ветер* — А. Белый) «фізичні властивості людини» і «атмосферні явища» є відповідно вихідною та новою поняттєвими сферами. Ідеографічний спосіб подання сфер метафоризації (вихідної і нової) дає можливість зрозуміти систему логіко-поняттєвих зв'язків між мотивувальним і мотивованим значеннями. При такому описі актуалізуються сфери-джерела (денотативно-поняттєві сфери мотивуючого значення) і сфери-цілі (денотативно-поняттєві сфери мотивованого значення), що є спільним для семантичного й когнітивного метафоричного моделювання, та елімінуються частиномовні розбіжності, що характерно для когнітивних досліджень (у семантичних дослідженнях, навпаки, опис здійснюється звичайно на матеріалі будь-якої частини мови).

На підставі аналізу окремих лінгвометафорологічних праць (А. П. Чудинов, Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна, А. Б. Ряпосова) та ідеографічних словників (Ю. М. Караулов, О. С. Баранов), а також власних спостережень над фактами метафоричного слововживання в художніх текстах (твори російських поетів-прозаїків першої половини ХХ ст.) розроблено класифікацію вихідних і нових поняттєвих сфер метафоризації (наприклад, «фізичні властивості людини», «атмосферні явища», «водні об'єкти», «приміщення», «мистецтво» тощо). У процесі дослідження було виявлено сім мегасфер метафоризації — «Людина» (її фізичні, фізіологічні, психічні та душевні властивості), «Соціум» (соціальні явища, сфери діяльності людини тощо), «Тваринний світ» (представники фауни, особливості їхнього існування), «Рослинний світ» (представники флори, особливості їхнього існування), «Неорганічний світ» (предмети та явища неживої природи, які не є результатами праці людини), «Артефакт» (продукти людської діяльності), «Час» (різні часові відрізки, темпоральні характеристики об'єктів тощо).

Встановлено, що найчастіше як сфери-джерела метафоричної проєкції виступають поняттєві сфери «фізичні властивості людини», «фізіологічні властивості людини» (мегасфера «Людина»), «мистецтво» (мегасфера «Соціум»), «фізичні властивості тварин» (мегасфера «Тваринний світ»), «фізичні властивості рослин» (мегасфера «Рослинний світ»), «фізичні явища», «атмосферні явища», «водні об'єкти», «корисні копалини», «камені-самоцвіти» (мегасфера «Неорганічний світ»), «приміщення», «одяг» (мегасфера «Артефакт»). Загальна метафорична картина світу російського письменника даного історичного періоду може бути схарактеризована як переважно антропоцентрична й абіотична внаслідок відбиття дійсності крізь призму властивостей, що притаманні людині й неорганічній природі.

Семантико-когнітивний формант розуміється як ментально-змістовий елемент, що інтегрує різні сутності, подібні в будь-якому відношенні, і слугує мотивувальною ознакою метафоричної проєкції з вихідної поняттєвої сфери в нову. Слід зазначити, що ознаки, які мотивують метафоричне перенесення, не раз привертали увагу дослідників (Е. В. Васильєва, О. М. Шрамм, О. Н. Лагута, В. М. Прохорова, Г. М. Склярєвська, О. І. Усминський та ін.), хоча «недолік багатьох досліджень полягає в тому, що метафора приймається як кінцевий продукт лінгвістичного аналізу, власне семантична мотивація того, чому та або інша метафора асоціюється з тим або іншим основним суб'єктом, відсутня»¹¹. Більшість лінгвістів, що займаються вивченням метафоричної мотивації, вважають, що найбільш регулярною й універсальною є метафоризація за подібністю формативних, метричних, хроматичних і консистенційних ознак, але деякі вчені (О. М. Лагута, В. М. Прохорова, О. І. Усминський та ін.) наголошують, що мотивація може бути неодноаспектною.

У лінгвістичній семантиці для позначення змістового компонента, який здійснює мотиваційні зв'язки твірного і похідного значень полісема, існує чимало термінів: «асоціативна ознака» (Л. О. Новиков), «мотивувальна ознака» (Е. В. Васильєва, О. М. Шрамм), «семантичний показник» (Г. С. Хроміх), «мотиватор» (Г. О. Шипіцина), «семантичний формант» (Н. П. Тропіна) і т. ін., що свідчить про відсутність загальноживаного терміна для таких зв'язувальних семантичних елементів, а в цілому — про необхідність подальшого вивчення цієї проблеми. Найдоцільнішим у даному випадку є термін «семантичний формант», запропонований Н. П. Тропіною (2003). Поняття «формант» застосовується майже півстоліття в морфологічному словотворі й означає, як відомо, «найменший у формальному та семантичному відношенні словотворчий засіб (засоби) із числа тих засобів, якими дане мотивоване слово відрізняється від мотивуючих»¹². Але в семантичній дериватології воно набуло іншого тлумачення: це «та частина мотивувальної семіми, яка, входячи в мотивовану семему, здійснює зв'язок семем, що перебувають у мотиваційних відносинах і є основою для розвитку похідного, мотивованого значення»¹³. При цьому підкреслюється необхідність характеристики семантичного форманта зі змістової та формальної сторін — «речовинного» змісту (денотативно-сигніфікативного значення) і статусу сем у структурі первинного і вторинного значень.

Термінологічне позначення «семантико-когнітивний формант», уведене в метамову нашого опису метафоричних моделей, актуалізує змістову характеристику форманта (поняттєві сфери твірних сем), елімінуючи формальну його характеристику (ієрархічний статус сем). Інакше кажучи, він є значенневим елементом, який зв'язує поняттєві сфери твірного та похідного (метафоричного)

¹¹ Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопр. языкознания. — 1993. — № 3. — С. 29.

¹² Русская грамматика / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. — М., 1980. — Т. 1. — С. 134.

¹³ Тропіна Н. П. Знач. праця. — С. 111.

значень, відбиваючи системні відносини мовних і когнітивних структур, що підкреслює сутність метафори як явища мови та мислення. Семантико-когнітивний формант, який лежить в основі метафоричної проекції, формулюється в загальному вигляді як «форма», «звук», «колір» тощо.

Аналіз значного корпусу метафоричних слововживань у художніх текстах, здійснений на підставі результатів інших попередніх досліджень, дозволив виділити основні семантико-когнітивні форманти, як-от: 1) форма (обриси, висота, довжина, глибина, ширина, повнота, структура); 2) колір (тон, відтінок, забарвлення); 3) звук (висота, сила, тембр, темп, діапазон, якість звучання); 4) динаміка (рух, переміщення, дія, розвиток); 5) час (тривалість, безперервність, послідовність, швидкість); 6) кількість (безліч, сукупність, недостатня кількість); 7) міра (величина, розмір, ступінь чого-небудь, межі чого-небудь); 8) кореляція (розташування, напрямок, близькість, зв'язок, порядок); 9) вага (маса, важкість); 10) консистенція (склад, щільність, твердість, міцність); 11) температура (теплові характеристики); 12) стан (вид, характер вияву); 13) функціональність (призначення, ціль); 14) реалізація, вияви об'єкта (активність, інтенсивність, реакція на будь-що); 15) оцінність (позитив або негатив). Виявлені змістові елементи, які є інтегральними для мотивувальних і мотивованих значень, багато в чому збігаються з результатами, отриманими іншими вченими на різному мовному матеріалі, що свідчить про об'єктивність усіх проведених досліджень. Проте в цій сфері ще чимало дискусійних і невирішених питань, які потребують подальшого вивчення, а це, зрештою, повинно привести до розроблення загальної типології ознак, що мотивують метафоричну проекцію.

При описі метафоричної моделі з метою уточнення поняттєвих сфер (вихідної та нової), а також семантико-когнітивного форманта вводиться поняття метафоричної субмоделі. Метафорична субмодель розглядається як різновид метафоричної моделі, який є засобом її конкретизації та характеризується варіативністю вихідної й / або нової поняттєвих сфер і / або семантико-когнітивного форманта в межах даного інваріанта (моделі). Наприклад, метафорична модель «фізичні властивості людини → атмосферні явища > звук» виступає в таких субмоделях: «мовлення → повітряний потік > сила звуку» (тихий / голосний): *шепот ветра, вихрь кричит* (А. Ахматова); «мовлення → повітряний потік > сила звуку + якість звучання» (тихий, нерозбірливий): *бормотание метели, дождь пролетел* (В. Інбер); «мовлення → атмосферні опади > сила звуку + ритм» (голосний, ритмічний): *говор ливня, пень вьюги* (В. Інбер). Модель «фізичні властивості людини → атмосферні явища > колір» реалізується в субмоделях «зовнішній вигляд людини → повітряний потік > відтінок кольору»: *седой ветерок* (В. Інбер); *седые вихри* (А. Ахматова); «зовнішній вигляд людини → стан атмосфери > відтінок кольору»: *седая дымка* (М. Кузмін); *седые облачка* (А. Бєлий); «зовнішній вигляд людини → атмосферні опади > відтінок кольору»: *седой иней* (В. Інбер); *седоватый снег* (А. Бєлий). Отже, метафорична субмодель є необхідною операційною одиницею метафоричного моделювання для конкретизації поняттєвих сфер метафоричної проекції та семантико-когнітивного форманта з метою виявлення їхніх змістових відтінків.

Логіка дослідження, зумовлена необхідністю аналізу значного корпусу метафоричних контекстів і зручного оперування матеріалом, спричинила структуру метафоричних моделей як складників метафоричних мегамоделей. Метафорична мегамодель розуміється як сукупність метафоричних моделей з подібними поняттєвими сферами — мегасферами, що беруть участь у метафоричній проекції. Мегамодель вказує на напрямок проектування з однієї ідеографічної сфери в іншу, сформульований у найзагальнішому вигляді (наприклад, «Людина → Неорганічний світ», «Тваринний світ → Людина» тощо). Такі нап-

рамки метафоричних перенесень (деякі дослідники, зокрема Н. А. Кузьміна, Н. В. Павлович, Г. М. Склярєвська, надають їм статус моделі) і семантичні ознаки, за якими вони здійснюються, універсальні, а національна специфіка виявляється тільки у переважанні того або іншого типу в конкретній мові. «Усі мовні моделі є результатом попередньої практики мови та культури, містять у собі моменти стереотипності, відбиваючи тим самим історичний досвід етносу у сталих формах, і, хоча мова залишає місце для нових моделей, вони входять у мовну практику вкрай важко»¹⁴. Тому з метою з'ясування закономірностей образного мислення необхідно виявляти всі метафоричні моделі, які використовувалися на різних етапах розвитку мови.

Перші спроби опису напрямків метафоричних перенесень (у нашому дослідженні — це метафоричні мегамоделі) відомі ще з античних часів (Арістотель, Квінтіліан, Деметрій). За останнє півстоліття на різноманітному матеріалі на різних підставах була розроблена значна кількість типологій метафоричних перенесень (Н. А. Басілая, А. В. Бельський, О. І. Єфимов, Н. О. Кожевникова, Н. А. Кузьміна, В. П. Москвін, О. О. Некрасова, В. В. Образцова, І. І. Степанченко, Л. Ф. Тарасов і багато інших), які взагалі являють собою опис джерел метафоризації («постачальників метафор» — О. І. Єфимов, сфер-донорів) і сфер її притягання (сфер-цілей, сфер-реципієнтів), але вони, як правило, ґрунтуються на аналізі слів певного лексико-граматичного класу. Так, типи метафоричних перенесень у класі іменників вивчені досить докладно (Н. А. Кузьміна, О. М. Лагута, Т. П. Перетятко, Г. М. Склярєвська, В. К. Харченко, Г. С. Хромих та ін.). Зокрема, Г. М. Склярєвська, використавши результати попередніх досліджень, а також матеріали ідеографічних словників, запропонувала свою класифікацію типів регулярних метафоричних перенесень у розряді іменників, надавши їм статусу семантичних моделей: предмет → психічний світ, предмет → абстракція, тварина → людина, людина → людина, предмет → людина, предмет → предмет, фізичний світ → психічний світ і предмет → фізичний світ. Всі інші типи перенесень вона розглядає як нерегулярні, оскільки метафори, утворені такими перенесеннями, є нечисленними¹⁵. О. М. Лагута, спираючись на класифікацію Г. М. Склярєвської, виділила двадцять типів регулярних метафоричних перенесень у сфері іменників¹⁶. Вивчення продуктивності певних класів слів як джерел метафоротворення та регулярності поповнення конкретних семантичних сфер за рахунок метафоричних найменувань дозволило вченим встановити основні типи перенесень (наприклад, людина → тварина, тварина → людина, тварина → рослина, артефакт → людина тощо), причому в кожній мові в різні історичні періоди переважають ті чи інші з них. Так, за даними багатьох досліджень (Л. В. Балашова, О. М. Лагута, Н. В. Павлович, О. О. Петрова, Г. М. Склярєвська, А. П. Чудинов та ін.), у сучасній російській мові їх нараховується від двадцяти до ста.

У процесі дослідження художніх текстів нами було виявлено понад тридцять регулярних і продуктивних метафоричних мегамоделей, у яких напрямками метафоричної проєкції є мегасфери «Людина», «Соціум», «Тваринний світ», «Рослинний світ», «Неорганічний світ», «Артефакт», «Час», причому мегасфера «Час» виступає переважно як реципієнтна сфера метафоризації. Найпродуктивнішими є мегамоделі, що містять мегасфери «Людина», «Тваринний світ», «Рослинний

¹⁴ Боженкова Р. К. Понимание текста как лингвокультурологическая категория. — Курск, 2000. — С. 25.

¹⁵ Склярєвская Г. Н. Языковая метафора как объект лексикологии и лексикографии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Ленинград, 1989. — 38 с.; Склярєвская Г. Н. Метафора в системе языка. — СПб., 1993. — 152 с.

¹⁶ Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты. — Новосибирск, 2003. — Ч. 2. — С. 139–140.

світ» і «Неорганічний світ»: «Людина → Тваринний світ», «Людина → Рослинний світ», «Людина → Соціум», «Тваринний світ → Людина», «Тваринний світ → Артефакт», «Рослинний світ → Неорганічний світ», «Рослинний світ → Час» тощо.

Розглянемо, наприклад, як структурується метафорична мегамоделі «Неорганічний світ → Людина» у творах різних російських поетів-прозаїків першої половини ХХ ст. У А. Белого¹⁷ вона реалізується у таких метафоричних моделях: 1) «водні об'єкти → фізичні властивості людини > звук», що виявляється в субмоделі «водний потік → мовлення > якість звучання»: «Из уст твоих — златые словеса!.. *Текут, потоком изливаясь*», «Твоих песен ручей Чуть сверкает серебряным знаком»; 2) «водні об'єкти → фізичні властивості людини > форма», яка виступає в субмоделі «водний потік → зовнішній вигляд людини > обриси»: «*Струились завитки кудрей*», «*Омыто бледное чело Волной волос*»; 3) «водні об'єкти → фізіологічні властивості людини > кількість» і її субмоделі «водоймища → фізіологічні процеси людини > безліч»: «Из моря слез, из моря муки Судьба твоя», «*Моря неизливные слез*»; 4) «водні об'єкти → фізіологічні властивості людини > динаміка» та її субмоделі «водний потік → фізіологічні процеси людини > розвиток»: «В следующую ночь *прольется жизнь моя*», «Благословенны: — *жизни ток*, И стылость смерти непреложной». У творах М. Кузміна¹⁸ мегамоделі «Неорганічний світ → Людина» виступає в таких метафоричних моделях: 1) «водні об'єкти → фізичні властивості людини > звук», що виявляється в субмоделі «водний потік → мовлення > якість звучання»: «И *песня льется*, песня прошлых бед», «Теперь только *песня льется*»; 2) «водні об'єкти → фізіологічні властивості людини > динаміка» та її субмоделі «водний потік → фізіологічні процеси людини > розвиток»: «Прежде *жизнь моя текла* Светлой сменой точных дней», «*Жизнь текла без изменений*». У творах А. Ахматової¹⁹ та сама метафорична мегамоделі виступає у вигляді метафоричної моделі «водні об'єкти → фізичні властивості людини > звук» та її субмоделі «водний потік → мовлення > темп звучання»: «Но я эту запомнила *речь*, — Пусть *струится* она сто веков подряд», «И *струится* пенье панихидное», «*Струится поток доказательств* Несравненной моей правоты», «Так *исповедь льется* немая». Порівняння метафоричних моделей у межах мегамоделі «Неорганічний світ → Людина» свідчить про те, що регулярно та продуктивною є модель «водні об'єкти → фізичні властивості людини > звук». Отже, важливими характеристиками метафоричної моделі, як уже зазначалося, є властивості регулярності та продуктивності.

Під регулярністю у морфологічній дериватології прийнято розуміти, як відомо, повторюваність формальних і семантичних відношень слів, словотвірно співвідносних, якщо є кілька слів, створених за одним зразком²⁰. У семантичній дериватології регулярність розглядається як відтворюваність вторинних значень за відомою моделлю. Але думки з приводу того, яку семантичну модель можна вважати регулярною, розходяться: одні лінгвісти (Ю. Д. Апресян, Н. П. Тропіна та ін.) вважають модель регулярною, якщо існує хоча б два мотиваційно однотипних вторинних значення, а інші (О. С. Кубрякова, А. П. Чудинов та ін.) розглядають регулярність як властивість моделі, якщо до неї входить багато однотипних випадків і виникнення одного значення на базі іншого є мотивованим і передбачуваним²¹, тобто модельованим. Поняття регулярності, як бачимо, покривається по-

¹⁷ Белый А. Избранное.— Ростов на/Д., 1996.— 446 с.

¹⁸ Кузмин М. А. Стихи и проза / Сост., вступ. ст. Е. В. Ермилова.— М., 1989.— 431 с.

¹⁹ Ахматова Г. Узнают голос мой... : Стихотворения. Поэмы. Проза. Образ поэта / Сост. Н. Н. Глен, Л. А. Озеров.— М., 1989.— 608 с.

²⁰ Русская грамматика.— С. 137.

²¹ Кубрякова Е. С. О понятии семантического сдвига в естественном языке // Лингвистическая семантика и прагматика.— М., 1991.— С. 9.

няттям відтворюваності (повторюваності), проте дискусійним залишається питання про кількісний показник (два або більше). Отже, проблема кількісного критерію регулярності семантичної деривації продовжує бути відкритою.

У лінгвістичних дослідженнях у галузі метафоричного моделювання регулярність звичайно розглядають: у лінгвокогнітивних працях — як повторюваність метафор певної денотативно-поняттєвої сфери (А. П. Чудинов, Е. В. Будаєв, Р. Д. Керімов, О. В. Колотніна та ін.), у семантичних (Т. О. Кукса, М. М. Лапшина та ін.) — як однотипність семантичних змін у двох і більше словах, пов'язаних системними дериваційними відношеннями. У цьому випадку важливим критерієм кваліфікації ряду тотожно мотивованих метафор так само, як і в семантичній дериватології взагалі, стає кількісна ознака. Характерно, що в семантичних дослідженнях регулярність визначається наявністю хоча б двох однотипних випадків семантичної деривації, у той час як у лінгвокогнітивних роботах з моделювання метафоризації звичайно йдеться про значну кількість типових семантичних перетворень, що зумовлено, скоріше за все, підходом до розглянутого й описуваного матеріалу: у лінгвокогнітології використовують, як правило, корпусні методика дослідження, тобто вивчення здійснюється на великому масиві метафоричних контекстів. Отже, питання, за якою кількістю метафор однієї поняттєвої сфери модель стає регулярною, є дискусійним. На нашу думку, метафоричну модель можна вважати регулярною, якщо вона є відтворюваною та не викликає труднощів при сприйманні носіями мови. Що стосується квантитативного фактора у визначенні регулярності моделі, вважаємо її такою за умови сталої повторюваності, тобто більше двох разів.

Продуктивність у морфологічному словотворі традиційно розглядається як здатність слугувати зразком для створення нових слів і їхніх форм²². У семантичній дериватології продуктивністю моделі називають можливість появи семантичних інновацій (нових вторинних значень), що відповідають певній моделі. Однак у деяких працях (Ю. Д. Апресян, О. С. Кубрякова та ін.) продуктивність моделі визначається повнотою охоплення одиниць із заданою сукупністю властивостей, отже, знову застосовується кількісний показник і відповідно дублюється поняття регулярності. Під продуктивністю метафоричної моделі прийнято розуміти здатність слугувати зразком для створення нових переносних (метафоричних) значень (О. М. Баранов, А. П. Чудинов, Р. Д. Керімов, О. В. Колотніна, О. Ю. Перескокова, М. Б. Шинкаренкова та ін.). На нашу думку, продуктивність метафоричної моделі зумовлена її здатністю до створення нових значень на конкретному синхронному зрізі, тобто можна твердити про продуктивність моделі на певному етапі історичного розвитку мови. Поняття регулярності, як відомо, тісно пов'язане з поняттям продуктивності: продуктивні моделі одночасно є регулярними, але регулярні моделі можуть бути як продуктивними, так і непродуктивними (їхня регулярність у цьому випадку пояснюється їхньою продуктивністю в минулому).

Отже, метафорична модель має властивості регулярності та продуктивності, які характеризують її активність у ті чи інші періоди еволюції даної лінгвокультурної спільноти. Продуктивні на певному етапі моделі є одночасно регулярними, тому при вивченні закономірностей метафоричного моделювання на будь-якому мовному зрізі ці поняття можуть покривати одне одного, оскільки неможливо провести зіставлення з метафоричними моделями попереднього та наступного періодів у межах одного дослідження.

Семантико-когнітивне моделювання метафоризації передбачає аналіз, систематизацію і класифікацію представницького корпусу метафор, зібраних шля-

²² Русская грамматика.— С. 140.

хом суцільної вибірки. Методика корпусного дослідження метафор була розроблена О. М. Барановим у 1990-і роки. Він наголошував, що «словникова інвентаризація контекстів використання метафор у реальному мовному вживанні необхідна як для суто лінгвістичних завдань, так і для додатків мовознавства <...> Тим часом наявний категоріальний апарат теорії метафори не придатний для кодування та наступного автоматичного оброблення значних обсягів мовних даних, які включають тисячі вживань метафор»²³. Тому у вивченні метафоричних моделей важливим моментом є їхня інвентаризація та систематизація. Інвентаризація являє собою максимально повне виявлення метафоричних моделей, а систематизація — виділення тих чи інших істотних ознак і класифікацію моделей за цими ознаками. На сьогодні існує вже не один варіант переліків метафоричних моделей на різних підставах (Ю. Д. Апресян, О. М. Баранов, Ю. М. Караулов, І. М. Кобозєва, Н. В. Павлович, Г. М. Скляревська, А. П. Чудинов та ін.). Робота в цьому напрямі дозволяє виділяти регулярні та продуктивні моделі, а в перспективі дасть значний матеріал для розуміння загальних закономірностей метафоричного моделювання дійсності.

Важливим моментом при описі метафорики як відображення загальнонаціонального або індивідуального мислення, на нашу думку, є виявлення базових метафоричних концептів (це поняття було введено Дж. Лакоффом і М. Джонсоном для опису когнітивної природи метафори 1980 р.), які становлять релевантні для даної мовної спільноти або окремого її представника образно-асоціативні поняття, що сприяють проникненню в сутність глибинних структур мови й мислення. У широкий науковий обіг термін «метафоричний концепт» увійшов порівняно недавно, наприкінці 1990-х рр. (А. П. Чудинов, О. Г. Кабаченко та ін.), що було зумовлено поширенням основних ідей концептології як міждисциплінарного вчення. Проте однозначного розуміння цього терміна досі немає, як немає і методики, що дозволяє встановлювати й описувати такі метафоричні концепти.

Утворення метафоричних концептів є загальною властивістю людського мислення, оскільки відбиває творчу інтерпретацію навколишнього світу, в основі сприймання якого лежить певний досвід. Але в цілому механізм формування метафоричних концептів як засобів активного пізнання дійсності залишається нез'ясованим, тому дослідження в цьому напрямі сприятиме виявленню особливостей загальнолюдської, національної або індивідуальної свідомості на певному етапі розвитку суспільства. Метафоричні концепти, як і концепти взагалі, можуть бути універсальними (виявляються в багатьох мовах), національно специфічними (відбивають стереотипи метафоричного мислення в даній лінгвокультурі) й індивідуальними. Індивідуальні концепти найяскравіше виявляються в художніх текстах, що пов'язано із творчим переосмисленням національної картини світу на основі специфічних індивідуально-авторських асоціацій письменника. Отже, поняття метафоричного концепту потребує подальшого вивчення й уточнення.

У цій праці метафоричний концепт розглядається як образно-ментальне утворення, що відбиває сталі в колективній та індивідуальній свідомості асоціативні зв'язки реалій і виявляється в процесі креативної вербальної діяльності людини. Вивчення метафоричних концептів проводиться на підставі аналізу метафоричних засобів, що його репрезентують, їх парадигматичних і синтагматичних зв'язків. Реконструкція метафоричного концепту в загальнонаціональній метафоричній (ширше — мовній) картині світу (на базі словникових даних) у зіставленні з метафоричним концептом в індивідуально-авторській картині

²³ Баранов А. Н. Зазнач. праця. — С. 19.

світу (на основі художнього тексту) дозволяє виявити особистісне на тлі національного й індивідуальне на тлі системного²⁴.

Для встановлення метафоричних концептів і їхнього змістового обсягу необхідно, на наш погляд, провести дослідження у такі етапи: 1) на певному корпусі текстів шляхом суцільної вибірки виявити всі метафоричні контексти та з'ясувати, реалізацією яких концептів вони є; 2) установити місце метафоричного концепту в національній і / або індивідуальній метафоричній картині світу через звернення до тлумачних словників (шляхом аналізу переносних значень виявляється ядро концепту); 3) визначити всі можливі мовні й мовленнєві метафоричні реалізації даного концепту; 4) на основі аналізу виявлених метафоричних концептів установити їхні значеннєві зв'язки в межах досліджуваного корпусу текстів. Наприклад, базовими метафоричними концептами російської поезії й прози першої половини ХХ ст. є ключові поняття «Голос» (*голос, говорить, бормотание, бормотать, вопль, крик, кричат, шепот, шептает* тощо), «Вода» (*волна, всплеск, град, дождь, зыбь, капля, ливень, море, океан, поток, прибой, лить(ся), струит(ся), таять, течь* тощо) та «Птица» (*птица, гнездо, крыло, крылатый, бескрылый, оперенье, стая, порхать, щебетать* тощо).

Таким чином, в основі розробленої методики семантико-когнітивного аналізу метафорики, побудови та опису метафоричних моделей лежать такі принципи: розуміння метафори як явища мови й мислення; синтез ідей семантичного і когнітивного моделювання метафоризації; здійснення метафоричного моделювання внаслідок реконструкції фрагментів національної або індивідуальної метафоричної картини світу на певному мовному матеріалі; проведення аналізу представницького корпусу метафор, зібраного шляхом суцільної вибірки; опис метафоричної моделі як вихідної і нової поняттєвих сфер і семантико-когнітивного форманта; встановлення регулярних і продуктивних метафоричних моделей; структурація метафоричних моделей як таких, що є складниками мегамоделі й організують субмоделі; виявлення базових метафоричних концептів. Запропонована методика семантико-когнітивного моделювання може бути використана як у корпусному дослідженні метафорики текстів, дискурсів, словників, так і при вивченні окремих фактів метафоризації, що робить її універсальною, а залежно від конкретних завдань дослідження структура опису метафоричних моделей може модернізуватися. Отже, через дослідження семантики метафоричних найменувань і побудову метафоричних моделей, реконструйованих на конкретному мовному матеріалі, можливе встановлення моделей метафоричного мислення окремої мовної особистості або етносу в цілому, характерних для даного історичного періоду, а в загальному вигляді — закономірностей відображення певних когнітивних структур знання в мовних структурах.

Yu. V. KRAVTSOVA

THE SEMANTIC COGNITIVE MODELLING OF METAPHORIZATION

In the article the principal points of a methods of semantic cognitive modelling of metaphORIZATION developed by the author are presented. In connection with this known concepts of metaphor, metaphORIZATION, metaphorical picture of the world, metaphorical modelling, metaphorical model are interpreted and the introduction of new concepts of metaphorical megamodel, metaphorical submodel, semantic cognitive formant is substantiated.

Key words: metaphor, metaphorical model, megamodel and submodel, metaphorical concept.

²⁴ Толочин И. В. Метафора и интертекст в англоязычной поэзии.— СПб., 1996.— С. 35.